

Schirm Anita: Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl

(Budapest: Loisir Kiadó, 2021. 270 p.)

Diskurzusjelölőkről szóló monográfiájában Schirm Anita igen összetett képet nyújt kutatása tárgyáról: változatos korpuszokból kinyerve elemzi e pragmatikai elemeket, egyaránt leírva őket szinkrón és diakrón szemszögből, valamint fókuszcsoportos interjúk és kérdőíves vizsgálatok eredményeit használja fel. Ez a módszertani gazdagság szükséges is ahhoz, hogy erről az igen problémás és nehezen körülhatárolható kategóriáról pontosabb benyomásunk alakulhasson ki. A diskurzusjelölők egyik meghatározó vonása ugyanis, hogy jelentésük kontextusérzékeny és erősen műfajspecifikusak, ebből következően minőségi és mennyiségi jellemzőik nagyban azon fognak múlni, hogy milyen nyelvi anyagban jelentkeznek. Ez magyarázza a szerző címadását, továbbá az, hogy a diskurzusjelölők a szövegszerveződés meghatározó elemei, a diskurzusszinthez kapcsolódó funkciójú pragmatikai egységek. Ugyancsak lényeges, hogy multifunkcionálisak és javarészt procedurális jelentésűek, e vonásaik is csak szövegekhez és azok műfajaihoz kapcsolt értelmezésüket teszik lehetővé. Schirm megfogalmazásában „a diskurzusjelölők a diskurzus minden tényezője közt képesek kapcsolatot létesíteni: hiszen jelölhetik többek közt a diskurzusszegmensek egymáshoz való viszonyát, a diskurzusban részt vevő szereplők közti kapcsolatot, a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszonyt, valamint a tágabb szituációra is utalhatnak. Emellett diskurzusirányító szerepük is lehet: jelölhetik a szóátadást, a beszédjog megtartását, valamint a szó átvételét is” (9).

A kötet bevezető fejezete a felhasznált korpuszokat és a kötet felépítését mutatja be. Mint a szerző megjegyzi, „[a diskurzusjelölőkre] irányuló vizsgálatok (...) zömükben vagy csupán szinkrón, vagy csupán diakrón jellegűek, a jelenkori és történeti adatok együttes kezelése még nem vált általánossá a diskurzusjelölőkutatásban” (5). Ez valóban így van, de az elmúlt másfél évtizedben új irányként megjelent variációs pragmatika és az azon belül megszületett diskurzusvariációs elemzés (Pichler, 2013) már ebben az egységesítő szellemben született (vö. Dér et al., 2020).

A második fejezet tartalmazza az elméleti alapvetéseket (a diskurzusjelölők elnevezései, jellemzői, meghatározásai, jelentéseik és funkcióik), ennek részeként szerepel a kialakulásukat röviden felvázoló „A diskurzusjelölők mint nyelvtörténeti adatok” című rész. Ennek kapcsán jegyeznénk meg, hogy e pragmatikai elemek túlnyomó többsége ugyan grammatikalizáció révén keletkezett, de más kialakulási módjaik is lehetségesek (pl. kooptáció, lexikalizáció).

Schirm a jelentésminimalizmust és jelentésmaximalizmust „összebékítő” Bell mag/periféria modelljét alkalmazza, amely szerint a diskurzusjelölők pragmatikai maginstrukcióval jelentkeznek, mely magfunkció a diskurzusjelölő legjellemzőbb használata, és annak legkorábbi, eredeti jelentésével függ össze (16–17).

A harmadik fejezet négy, grammatikalizációval keletkezett diskurzusjelölő, a *hát*, az *-e*, a *vajon* és a *szóval* történetét és jelenkori szinkrón státusát vizsgálja „szövegeken innen”: kódexekben, hitvitákban, országgyűlési beszédekben, parlamenti viták, blogok és fórumhozzászólások anyagában, valamint Twitter-bejegyzésekben. A szerző fő hipotézise, hogy a szövegtípusok prototipikus jellemzőit (pl. beszélői szerep, szöveg tervezettség) a diskurzusjelölők tükrözik.

A negyedik és ötödik rész a diskurzusjelölőkhöz tapadó nyelvi babonákra fókuszál a nyelvhasználók attitűdjeit felmérő kérdőíves vizsgálat eredményein keresztül mutatva be ezeket. A 88 adatközlő válaszainak elemzése rámutat arra, hogy az elemek funkcióiban a stigmatizációval összefüggő tulajdonítások is megjelennek. Különösen látványos ez a *hát* esetében – ennél nehéz eldönteni, hogy a „bizonytalanság” adatközlők által említett funkciója mennyiben tükröz nyelvhelyességi-nyelvművelői vélekedéseket. A szerző a *hát* magfunkciójának – azaz legjellemzőbb használatának – elsősorban a bizonytalanságot, illetve az időhúzást és a gondolkodást véli (124). Eredményei alapján a válaszadók több mint negyedét érte már megbélyegzés amiatt, hogy a fenti négy diskurzusjelölő valamelyikét használta, de elsősorban a *hát*-ot és az *-e*-t illetően. Az a feltevés, miszerint a fiatalabbak mutatnának erősebb fokú stigmatizációt, nem igazolódott be.

A Szegeden és Nyitrán felvett, csaknem 3 órányi fókuszcsoportos interjú 35 beszélő (egyetemisták és egyetemi dolgozók) diskurzusjelölőkkel kapcsolatos nyelvi attitűdjeire irányult feladatokon és kérdéseken keresztül. A szerző azt az ismert kettősséget tapasztalta, hogy bár a nyelvhasználók elítélik a diskurzusjelölők megbélyegzését, és azokat nem tartják funkciótlan elemeknek, maguk mégis stigmatizálják bizonyos használataikat.

Az előbbi követő alfejezet ózdi és szegedi általános és középiskolai tanórák (összesen 15 magyaróra) nyelvi anyagán végzett elemzéseket mutat be. A tanári intelmekben elsősorban a nyelvi standardizmus és necesszizmus, valamint a nyelvi perfekcionizmus és elegantizmus ideológiái érhetőek tetten, de számos más babona (pl. defektivizmus, mentalizmus) is megfigyelhető. Schirm nem tartja meglepőnek a tanárok diskurzusjelölőkkel kapcsolatos attitűdjeit, „hiszen egy-két kivételtől eltekintve sem az alap-, sem a középfokú oktatás tankönyvei nem tárgyalják a diskurzusjelölőket, ám annál több szó esik bennük a töltelékszavakról mint kerülendő és pongyola nyelvi elemekről (vö. Schirm, 2011c: 76, 2016a), így a tanárok azokat az álszabályokat és tiltásokat tudják csak továbbadni, amelyekkel ők maguk is találkoztak, s amelyeket a tanítandó tankönyvek tartalmai is megerősítenek.” (151) Látható tehát, hogy az attitűdökre pozitív irányban a diskurzusjelölőknek a tankönyvekben és a tanárképzés során történő érdemi megjelenítésével lehetne hatni.

A kötet leghosszabb, hatodik fejezete gazdagon mutatja be a diskurzusjelölők és a szövegtípusok összefüggéseit, a beszélt nyelv összesen öt nagy területét, intézményes és félintézményes diskurzusokat egyaránt bevonva: osztálytermi

diskurzusokat, a SZÖSZI (Szögedi Szociolingvisztikai Interjú) nyelvi interjúit, televíziós politikai vitaműsorokat, stand up comedy-k nyelvi anyagát, valamint telefonos ügyfélszolgálati (call center-) beszélgetéseket. Ezek önmagukban is rendkívül izgalmasak, de együttes jelenlétüknek köszönhetően összevethetővé válnak a diskurzusjelölők szövegtípusok mentén jelentkező sajátosságai, s ugyancsak összehasonlítható az iskolai tanórákon megfigyelhető diskurzusjelölő-használat a tanárok és a diákok idevágó nyelvi (ön)reflexióival. Schirm a formalitás foka mellett a beszélői szerepekre is tekintettel volt, ezért az osztálytermi anyag esetében a tanári és tanulói, a szociolingvisztikai interjúknál a terepmunkások és adatközlők, a politikai vitaműsoroknál a műsorvezetők és vitapartnereik fordulóit, a call centeres beszélgetéseknél pedig az operátorok és az ügyfelek megnyilatkozásait vetette össze egymással a diskurzusjelölő-használat szempontjából.

A szerző azt a módszert választotta, hogy a vizsgált szövegtípus esetében legtipikusabb, illetve gyakran használt jelölőket járta körül mindegyik szövegtípus esetében. Schirm Anita kutatásai megerősítik a korábbiakat, ti. hogy a *hát* az egyik leggyakoribb diskurzusjelölő a mai beszélt magyar nyelvben, funkciógazdagsága pedig páratlan. Az osztálytermi kommunikációban ugyanakkor még gyakoribbnak bizonyult az *ugye* (895 előfordulás a *hát* 686 darabjához képest), jellemzően a tanári magyarázatokban a közös tudásra utaló szerepben, míg a diákok inkább megerősítéskérő funkcióban alkalmazták. Az *ugye* egyik jellemzője, hogy mind a beszélői bizonyosság, mind a bizonytalanság visszaadható vele (175), ami valamennyire a *hát*-ra is áll, hiszen evidencia, markáns álláspont ugyanúgy kifejezhető általa, mint kételkedés vagy csodálkozás. Pontosan ez az a fajta rugalmassága a diskurzusjelölőknek, amelyik jól mutatja, hogy miért lehet kizárólag kontextuálisan elemezni őket.

A diskurzusjelölők használata tehát az osztálytermi diskurzusokban az iskolai szerepek és az azokhoz társuló beszédaktusok (pl. kérdés, értékelés) mentén rendeződött el (160). A több mint 9 órányi hosszúságú, nyelvi interjúkat (SZÖSZI) tartalmazó alkorpuszban ugyancsak a *hát* és az *ugye* dominált gazdag szerepkörökben az adatközlők beszédében. A terepmunkások rákérdezéskor vagy a válaszok nyugtázásakor használtak diskurzusjelölőket, tehát itt is szerep mentén elkülönült a használatuk. A négy életkori csoportot összevető statisztikai vizsgálatok a 6 elemzett diskurzusjelölő esetében nem mutattak szignifikáns eltérést, a *hát* volt minden korosztályban a leggyakoribb és legtöbb funkcióval bíró elem ebben a műfajban (196).

A televíziós politikai vitaműsorok bő 2 órányi anyagában az osztálytermi diskurzusokhoz hasonló tendencia, azaz a jelölők szerepektől függő eltérő megoszlása volt látható: a *hát*-ot mindkét szereplő (műsorvezető, vitapartner) egyaránt alkalmazta, az *ugye* tipikusan az előbbi eszköze volt evidencia bemutatására.

A stand up comedy-k kapcsán Schirm Anita arra hívja fel a figyelmet, hogy nemcsak szórakoztató, de a komikus saját látásmódjáról meggyőzni akaró műfajról van szó. A szerző itt nagyban épít a közönség és a saját közös tudására is, s ennek megfelelő diskurzusjelölőket választ (pl. *ugye*). A 6 órányi korpusz a konferansziék, a humoristák és a kortárs stand up-osok korszakából is tartalmazott anyagokat egészen napjainkig, amelyek szintén a *hát* elsőségét mutatták, de az egyes diskurzusjelölők (pl. *kérem*) eltűnése, változása jól mutatja, hogy ezek az elemek együtt mozognak a szövegtípusokat érintő változásokkal. A szerző fő konklúziója az, hogy a komikusok diskurzusjelölői elsősorban a közönséggel való kapcsolattartást, a humorizálást és a hiteles történetmesélést szolgálták (214).

A call centeres beszélgetések sajátossága, hogy a közeg miatt közvetett kommunikációs formát képviselnek, s rögzítésük ténye is befolyásolja a megszólaló feleket. Mivel a szolgáltatás lényege itt a segítségnyújtás, az esetleges reklamáció fogadása hivatalos szituációban, s mivel a várakoztatás sem ritka, gyakori az ügyfelek negatív viszonyulása – az operátortól viszont ennek az ellenkezője, a pozitív hangvétel az elvárt. Ez jelentősen megszabja az itt megjelenő diskurzusjelölők profilját is. A négyórányi alkorpusz – a többtől eltérően – úgy lett kiválasztva, hogy bővelkedjen diskurzusjelölőkben, amelyeknek ebben az esetben expresszív és érzelmi funkciójuk dominált. A *hát* és az *ugye* mellett elsősorban a *jó* jelölő emelkedett ki, amely visszajelzés kérésére és megerősítésre szolgált.

A fenti vizsgálatok számos diskurzusjelölőre kiterjedtek – izgalmas lenne tudni azt is, hogy az igen elterjedt és általános jelentésű, mondatokat vagy azoknál nagyobb szegmenseket kapcsoló *és*, *de*, *vagy* diskurzusjelölők arányai hogyan alakultak az elemzésre kiválasztott szövegtípusokban. Egyedül a call centeres beszélgetésekben jelentek meg diskurzusjelölőként kiemelve (pl. a 218. oldalon), de másutt és az összegző táblázatokban nem. Ennek feltehetően az lehet az oka, hogy a szerző bizonyos diskurzusjelölőkre fókuszált, az előbbieket pedig gyakorlatilag minden szövegtípusban nagy számban megtalálhatóak. Mint azonban a kötetből kiderült, a beszélt szövegekben tulajdonképpen a *hát* is ilyen elemnek tekinthető, szinte kivétel nélkül ez a diskurzusjelölő jelentkezett a legnagyobb számban a többi, vizsgálatba beemelt jelölővel összehasonlítva.

Az egyes szövegtípusokban megjelenő különböző tipikus diskurzusjelölő-társulásokat (pl. a stand up comedy-kben a *na most*, *hát mondom* stb.; a SZÖSZI-interjúkban a *de hát*, *hát ugye*) érdemes lenne egyszer szisztematikusan is megvizsgálni, elsősorban a tekintetben, hogy mely esetekben szolgálnak eltérő és melyekben hasonló funkciókat az egyes jelölők.

Schirm Anita kötete nagy vállalkozás eredménye, amely számos lényeges téma mentén járja körül a diskurzusjelölők, használóik és a szövegtípusok összefüggéseit. Azoknak a műveknek a sorát gazdagítja, amelyek a pragmatikai elemek leírásában elengedhetetlenül fontosnak tartják a diakrón megközelítés alkalmazását is, érvényesebb válaszokat kínálva a velük kapcsolatos kérdésekre.

Irodalom

Dér Cs. I., Csontos N. & Furkó P. (2020). *A mondván* diskurzusjelölő variációs pragmatikai elemzése 1–2. *Magyar Nyelv*, 116, 40–48, 156–165. doi: 10.18349/MagyarNyelv.2020.1.40, 10.18349/MagyarNyelv.2020.2.156

Pichler, H. (2013). *The structure of discourse-pragmatic variation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

DÉR CSILLA ILONA

Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék

der.csilla@kre.hu

<https://0000-0003-2341-7741>